

Р. О. Козленко, О. О. Пукліна *

ТЕРАКОТИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З НИЖНЬОГО МІСТА ОЛЬВІЇ В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

До наукового обігу вводяться теракоти римського часу з розкопок Нижнього міста Ольвії, що зберігаються у фондах Національного музею історії України. Серед них вирізняється серія глиняних статуеток у вигляді орлів. Їхня іконографія тотожна з теракотовим орлом, який походить із римської гарнізонної будівлі, що розташована у Верхньому місті.

Ключові слова: теракота, орел, римський воїн, римська залага, Ольвія, Нижнє місто.

Теракоти римського часу є рідкісною категорією знахідок для Ольвії. Кожна з них становить значний інтерес як з точки зору мистецтва корoplastики, так і археологічного контексту їх виявлення. Особливо це стосується таких непересічних виробів як теракотові орли та римські воїни, адже вони пов'язуються дослідниками з римською військовою присутністю, вивчення якої є актуальною проблемою в дослідженні Ольвії.

З розкопок Ольвії та її округи походить серія теракотових, металевих та мармурових римських орлів — *Aquila Romana* (Ветштейн 1957, с. 79; Колесниченко 2017, с. 166—171; Новиленкова, Буйських 2019, с. 351—359). Одна з теракотових статуеток, висотою 25,5 та шириною 15 см, була знайдена на цитаделі Ольвії, у південному підвалі А будівлі преторію, у шарі згарища¹. На думку автора розкопок, теракотовий орел уособлював значок легіону і розташовувався у військовому святилищі (Ветштейн 1957, с. 79).

Ще одна «теракотова пташина голівка» (фрагмент від теракотового орла) була знайде-

на у центральному підвалі Л цієї споруди (Ветштейн 1972, с. 173). Разом із нею було знайдено керамічний мортарій з латинським клеймом, уламок мармурового мортарію, червонолаковий та скляний посуд, а також залізні та бронзові предмети.

Серія теракотових орлів виявлена під час розкопок низки приміщень у Нижньому місті Ольвії, що досліджувалися у 1935—1938 рр. під керівництвом Л. М. Славина (Славин 1940, с. 49—78), і розташовувалися на південь від архітектурного комплексу, який можна інтерпретувати як казарми римської залози (Козленко 2020, с. 8). У приміщеннях на ділянці НГ, зокрема у казармених блоках, було знайдено велику кількість червонолакової кераміки, кухонного, скляного та металевих посуду, світильники (Славин 1940, с. 56, 59; Sheiko, Puklina 2019, р. 75—85), фрагменти теракот римських воїнів, римську військову амуніцію, фібули, денарії, римські медичні інструменти, декілька теракотових орлів, ідентичних за іконографією тому, який був знайдений у будівлі преторію, вівтарі, мармурові бази колонок з іменем центуріона I Італійського легіону тощо.

Одна з теракотових фігурок орла з ділянки НГ, розміром 7,5 × 5,8 см² (рис. 1: 1), походить із кв. 43, і знайдена у жовто-глинистому шарі на глибині 1,2—1,5 м (Худяк 1938, с. 124)³. Теракота виготовлена з глини темно-помаранчевого кольору (2.5 YR. 6/8) з чорними та білими мікродомішками. Статуетка всередині порожниста. П'єдестал, крила та шия орла були вкриті темно-червоною фарбою. Голова птаха, з невеликим нахилом, напівфас, повернута вправо. Дзьоб округлої форми. Крила розгорнуті, їх кінцівки притиснуті до п'єдесталу. На грудній частині вирізьблено пір'я. Масив-

* КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Нижнього Побужжя НІАЗ «Ольвія» НАН України, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

ПУКЛІНА Ольга Олександрівна — заступник головного зберігача Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7110-1795, o_puklina@ukr.net

¹ Зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ.

© Р. О. КОЗЛЕНКО, О. О. ПУКЛІНА, 2021

² Інв. № 2608, 1936 р. НМІУ № БЗ-2815. Теракотові орли з розкопок ділянки НГ, із вказаними інвентарними номерами, згадуються в монографії Г. А. Цветаєвої (Цветаєва 1979, с. 40).

³ Інв. опис знахідок ОАЕ 1938 р., арк. 159. Інв. № 1911, НМІУ № Б5-75.

ні лапи розташовані на рельєфному постаменті прямокутної форми⁴.

У приміщенні В на цій ділянці, на глибині 1,57—1,78 м, у кв. 13, у жовто-глинистому шарі, над глинистою трамбовкою були виявлені фрагменти червоноглиняної посудини з рельєфним зображенням фігури Діоніса та квітів⁵, мідна римська монета, залізна сокира, фрагмент мідної фібули, а також керамічна статуетка орла (рис. 1: 2), розміром 8,7 × 5,0 см. Остання була знайдена під час зачистки цеглин у двох точках підлоги камери В кв. 13 (Худяк 1936, с. 33—34), разом із кістяною ложечкою, уламками червонолакової чашечки, фрагментом буролакової тарілки з рельєфним орнаментом, а також монетами часів імператора Марка Аврелія та монетами початку III ст. н. е. (Зограф 1940, с. 252)⁶.

Статуетка орла виготовлена з глини темно-сірого кольору (5 YR. 4/1), залощена, всередині — порожниста. Голова птаха відбита. Крила розгорнуті та складені зі зворотного боку. З обох сторін на крилах та на грудній частині різними техніками оформлено пір'я. Видовжені лапи розташовані на постаменті, який розміщений на широкій пласкій підставці із загнутими всередину краями.

Наступна фігурка орла (глиняне навершя у вигляді пташки)⁷, розміром 10,2 × 3,8 см (рис. 2), знайдена у кв. 23, у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,35—1,70 м, разом із червонолаковим світильником (Sheiko, Puklina 2019, р. 78, fig. 4: 2), скляним і керамічним посудом, зокрема ручкою червонолакової посудини у вигляді голови барана (пате-ра?); мідними римськими монетами та кістяною ложечкою, виявленими на цій глибині в суміжному квадраті.

Рис. 1. Глиняні статуетки орлів з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 1. Clay figurines of eagles from the excavations at the site NG in Olbia

Статуетка виготовлена з глини світло-жовтого кольору (2.5 Y. 8/6) із домішками шамоту. Поверхня вкрита невеликими кавернами, місцями щільно. Серед теракотових орлів з Ольвії ця статуетка вирізняється примітивністю образу. Проте голова птаха, як і в інших стилістично більш якісно виконаних теракотах, так само гордовито піднята догори. Тобто, в цілому іконографія римського орла дотримана. За допомогою невеличких заглиблень на голові передані очі. Зі зворотного боку у фігурки, перпендикулярно до тулуба, схоже, розташовувалися крила. Навершя пустотіле. Глибина порожнини складає 9,0 см. Його видовжена форма та діаметр вказують на те, що воно могло насаджуватися на деревко⁸.

З цієї ж ділянки походить низка світильників із зображенням орлів на постаментах (Славин 1940, с. 59, 76, рис. 56; Sheiko, Puklina 2019, р. 77—78), ідентичних за іконографією до теракотових орлів. Світильники римського часу із зображенням орла з розгорнутими крилами відомі з Пантікапею, звідкіля походять декілька теракотових орлів (Цветаева 1979, с. 41, 78—79, 86—87), і де також засвідчено перебування римських військ (з літ. див.: Трейстер 1993, с. 50—74; Иванчик 2013, с. 62—69).

У Північному Причорномор'ї теракотові орли римського часу відомі з розкопок рим-

⁴ Ще одна статуетка орла, яка, імовірно, походить з Ольвії або городищ її округи, знайдена у довоєнні часи, і зберігається у фондах Херсонського краєзнавчого музею (Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 46, № 312; муз. № ХКМ-а-9029). Статуетка заввишки 10 см, шириною 6,7 см, зображає орла у фас, з піднятою і оберненою головою ліворуч та розгорнутими крилами.

⁵ Уламок теракотової голови Діоніса знайдено у перепаленому шарі заповнення підвалу Д будівлі преторію в Ольвії (Ветштейн 1966, с. 12—13).

⁶ Дещо вище, на глибині 1,47 м, у цьому квадраті, у тому ж шарі, було знайдено ас Антоніна Пія, карбований після 156 р. н. е. (Зограф 1940, с. 249). Ще один ас цього імператора знайдений у кв. 5 (Там само, с. 223).

⁷ Інв. опис знахідок ОАЕ 1937 р., арк. 59. Інв. № 1582, НМІУ № Б4-501. У польовому щоденнику визначена як «теракотова голова птаці» (Худяк 1937, с. 172).

⁸ Бронзове навершя штандарту у вигляді голови орла такого розміру відоме з розкопок римської фортеці у Новах (Gencheva 2013, р. 89, no. 235).

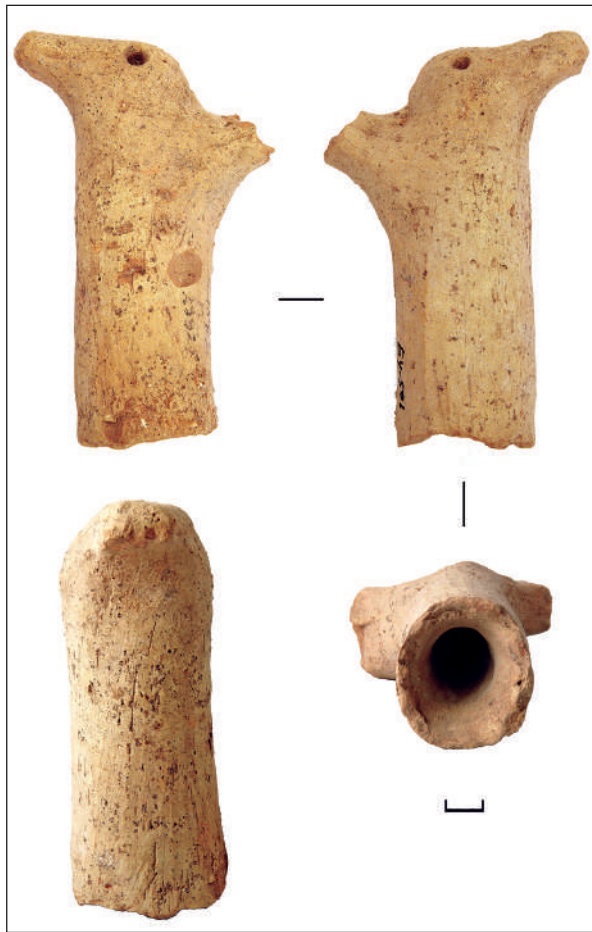

Рис. 2. Глиняне навершя у вигляді орла з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 2. Clay «standard» in the form of an eagle from the excavations at the site NG in Olbia

ської фортеці Харакс (Блаватский 1951, с. 259), Пантікапею, Михайлівки, Мірмекію і Танаїсу (Цветаева 1979, с. 41—43, рис. 11—12). Орли з Пантікапею і Танаїсу відповідають іконографії ольвійських — вони також розташовані на постаменті, у статичній позиції.

Теракотовий орел із Танаїсу, як у випадку з фігуркою орла з будівлі преторію в Ольвії, також знайдений у підвалі. Будівля, у якій було виявлено статуетку, входила до системи приміщень під захисними стінами, у яких було знайдено бронзовий світильник, набір червонолакового та скляного посуду, прямокутний кам'яний вівар та ін.⁹ Цілком можливо, що з цих комплексів походить теракотова статуетка римського воїна (Цветаева 1979, с. 43—44).

З території римських провінцій теракотові орли, подібні за розмірами та стилістикою

⁹ Слід зауважити, що у комплексах Ольвії і Танаїсу, де були знайдені теракотові статуетки орлів, неодмінно наявні вапнякові або мармурові вівари.

до ольвійських, відомі з Пороліссума (Gudea 1989, pl. CXI: 1), Славені (Tudor, Popilian, Bondoc, Gudea 2011, pl. XLIII: 188) та Ромули (Bondoc 2005, S. 52—53; Popilian, Bondoc 2016, p. 377, fig. 12)¹⁰. Керамічні форми для виготовлення ідентичних ольвійським теракотових орлів, зокрема на постаментах, відомі з розкопок римських міст та фортець у Ромулі (Popilian, Bondoc 2016, p. 368, fig. 3—4) та Бутово (Vladkova 2009, S. 334—339; Gencheva 2013, p. 100, no. 254).

Подібний до ольвійського орел, виконаний з обробленої кістки, знайдений у контексті з латинським почесним написом під час розкопок римської вілли у Британії, неподалік від Стенвіка, біля храмового комплексу (Neal 1989, p. 151, 165—166). Схожі бронзові та алабастрові фігурки орлів відомі з розкопок святилища Юпітера Доліхена римської залози в Дура-Европос (Rostovtzeff et al. 1952, pl. XXIII: 1; XXIV: 1—2).

У Нижньому Побужжі срібна фігурка орла походить із південно-східної частини Верхнього міста Ольвії (Новиченкова, Буйських 2019, с. 359, рис. 2: 5), а бронзова статуетка орла знайдена на о. Березань, що може бути пов'язано з римською військовою присутністю в регіоні у I ст. н. е. (Колесниченко 2017, с. 166—171). У Північному Причорномор'ї металеві орли римського часу із розгорнутими крилами походять із Пантікапею (Колобов 2004, с. 18—22) та святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло (Новиченкова 1998, с. 58—59, рис. 8). У обох випадках їхнє призначення припускається в якості деталей римського військового спорядження — а саме навершя штандартів (див. напр.: Vladkova 2009, S. 334—339; Durham 2013, p. 100), зокрема римських вексилляцій, або ж як прикрас меблів чи посуду (Трейстер 1998, с. 79).

¹⁰ Теракотовий орел з Ромули (Bondoc 2005, S. 52) — найбільшого римського центру з виробництва кераміки в Олтенії (Дакія), розташованого біля римських військових таборів (Popilian 1997, p. 7—20), — за параметрами і стилістично дуже схожий на орла з Ольвії (рис. 1: 1) із приміщення на ділянці НГ, кв. 43. Він також розташований на постаменті, але, на відміну від ольвійського, у якого голова обернена ліворуч, напівфас, він дивиться догори. Ще один орел з Ромули, який розташований на п'єдесталі у такому ж ракурсі, але виготовлений з бронзи, трактується як навершя сигнума (Popilian, Bondoc 2016, p. 369, 377, fig. 13). Він схожий з ольвійським орлом із будівлі преторію. Загалом такі вироби розглядаються в якості сигнумів військових частин або декількох військових загонів (вексилляції) у складі однієї римської залози (Popilian, Bondoc 2016, p. 369).

Рис. 3. Фрагмент теракоти римського воїна з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 3. Fragment of terracotta of the Roman soldier from the excavations at the site NG in Olbia

Статуетка металевого орла на штандарті була в кожній військовій частині регулярної римської армії, і саме зі встановлення знамена розпочиналася побудова римського табору (Polyb., VI, 27; Veget., III, 8). Цілком імовірно, що теракотові фігурки орлів зберігалися у казармах або військових святилищах (Цветаева 1979, с. 39; Буйских 1991, с. 44), та імітували римські військові знамена — *signa militaria*, чи розглядалися як об'єкти, пов'язані з шануванням Юпітера (Bondoc 2005, S. 51—52)¹¹.

Незвичними є теракотові статуетки римських воїнів, знайдені на території Ольвійської держави (Леви 1970, с. 55; Бураков 1988, с. 73—75; Крапівіна 2014, рис. 103—104; Козленко 2015, с. 35—38; 2018, с. 96), оскільки вони містять важливу інформацію щодо зовнішнього вигляду, озброєння, військової амуніції та одягу військовослужбовців. Зазвичай теракоти зображують їх підперезаними римським вій-

ськовим поясом (*cingulum militare*) із прикрашеними суспензоріями, круглими ремінними накладками та бляшками. Поясна гарнітура та форма меча на цих теракотах вказують на іконографію саме римських солдатів.

Фрагмент від такої теракоти, розміром 5,8 × 5,5 см (рис. 3)¹², був знайдений на ділянці НГ у кв. 23, у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,7—1,9 м¹³. Теракота виготовлена з глини темно-помаранчевого кольору (2.5 YR. 6/8) з чорними та білими мікродомішками. Статуетка виготовлена у двох формах, складалася з двох частин, всередині — порожниста. Зображений воїн вдягнутий в римський плащ — *sagum* (див. напр.: Coulston 2014, р. 65, 69, 71), накинутий на ліву руку, яка тримає щит. Це вказує на його високий військовий ранг, на відміну від солдатів, одягнених у туніку. Лівую рукою він тримає щит округлої форми (*clipeus*), на якому зображений воїн чи божество в обладунках, над головою у якого розташовані промені. Під ним горизонтально розміщена дигма

¹¹ Кам'яні статуї та вотивні плитки із зображенням Юпітера у супроводі орлів див. напр.: Campbell 2009, р. 37; Durham 2013, р. 87, il. 4; Gencheva 2013, р. 42, по. 99; 47, по. 111. Керамічну вотивну плитку із зображенням Юпітера та орла з Бутово, звідки походять матриці для виготовлення теракотових орлів, див.: Gencheva 2013, р. 100, по. 255.

¹² Інв. опис знахідок ОАЕ 1937 р., арк. 61. Інв. № 1652, НМІУ № Б4-493.

¹³ У цьому ж квадраті, у тому ж приміщенні, було знайдено глиняне навершя у вигляді орла (рис. 2).

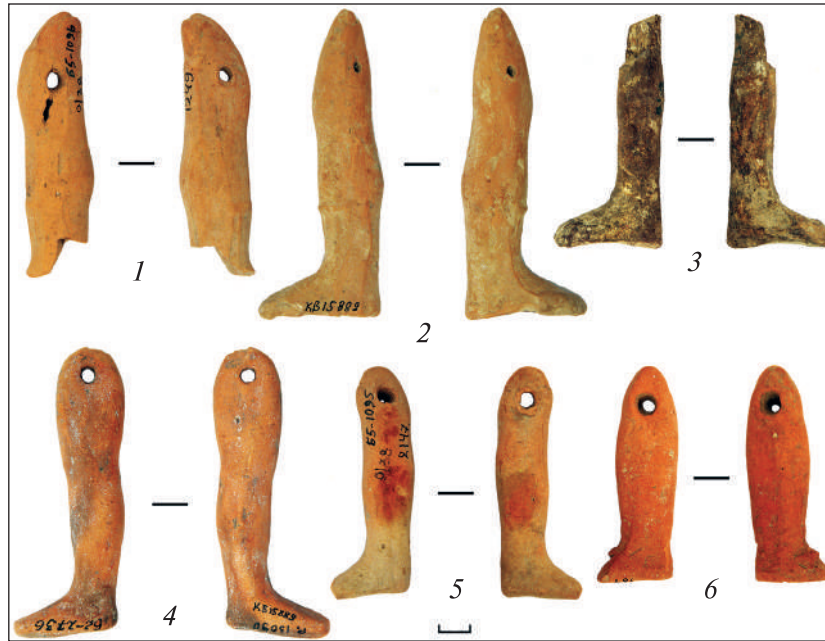

Рис. 4. Підвісні кінцівки від теракот римських воїнів з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 4. Suspended limbs from terracottas of the Roman soldiers from the excavations at the site NG in Olbia

або місячний серп. Вздовж краю щит прикрашений тринадцятьма рельєфними колами.

З розкопок ділянки НГ походить серія підвісних ніг з отворами, зокрема від цих теракот. Одна з таких кінцівок, розміром $8,3 \times 2,0$ см (рис. 4: 1), знайдена у кв. 35, у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,5 м, серед матеріалів римського часу. Вона виготовлена з глини світло-помаранчевого кольору (7.5 YR. 7/6) з домішками шамоту. Ще одна кінцівка, розміром $9,5 \times 2,0$ см (рис. 4: 2), знайдена у кв. 6¹⁴. Вона також виготовлена з глини світло-помаранчевого кольору. Обидві кінцівки — з вигнутими колінами, виступи на лицьових сторонах маркують верхній край взуття. Теракоти виготовлені у двох формах. Отвори використовувалися для протягування мотузки та кріплення до нижніх частин тулубів фігурок римських воїнів¹⁵.

¹⁴ Інв. опис знахідок ОАЕ 1935 р., арк. 26. Інв. № 1121, НМІУ № B2-2735.

¹⁵ Теракотові підвісні кінцівки такого типу, з перехватом на гомілці та сандаліями, походять з римських шарів ділянок P-25 (Крапивина, Буйських, Крутилов 2005, табл. 75, № 2443), та T-4 (Козленко 2019, с. 46; Шевченко 2020, с. 32—34). Оскільки вони знайдені переважно серед матеріалів римського часу, є підстави вважати їх деталями статуеток саме римських воїнів. На ділянці P-25 така кінцівка знайдена разом із теракотовою жіночою голівкою (Крапивина, Буйських, Крутилов 2005, табл. 75, № 2442), однак із ними виявлено щит від теракотового римського вої-

Ще дві кінцівки від теракот римських воїнів знайдені на ділянці НГ, у римському шарі, у кв. 6. Одна з них, розміром $8,7 \times 1,6$ см (рис. 4: 4), виготовлена з глини темно-помаранчевого кольору (7.5 YR. 6/8) з домішками шамоту¹⁶. Інша, розміром $7,0 \times 1,7$ см (рис. 4: 5), виготовлена з глини світло-коричневого кольору (7.5 YR. 6/6) з домішками шамоту¹⁷. У кв. 33—34, у глинистому-золистому шарі, на глибині 1,5 м, серед матеріалів римського часу, зокрема поруч з монетами кінця II — початку III ст. н. е., знайдена теракотова нога, розміром $6,7 \times 1,3$ см (рис. 4: 3)¹⁸. Вона виготовлена з глини світлого кольору, на поверхні присутні сліди горіння. Ще одна кінцівка, розміром $6,5 \times 2,0$ см (рис. 4: 6), виявлена у кв. 53—54¹⁹, у жовто-глинистому

на (Крапивина, Буйських, Крутилов 2005, табл. 75, № 3656). Проте, гостроконечна форма її верхньої частини не схожа на інші, округлої форми кінцівки від теракотових солдатів. Суттєва різниця полягає й у складі глини. З розкопок Ольвії схожі кінцівки мають теракотові фігурки-ляльки раннього часу (Guldager Bilde 2010, р. 457, pl. 343, P-160). Тож, для остаточного висновку щодо їх приналежності потрібна знахідка цілої комплектованої фігурки з надійно датованого комплексу.

¹⁶ Інв. опис знахідок ОАЕ 1935 р., арк. 25. Інв. № 1103, НМІУ № B2-2736.

¹⁷ 1938 р. НМІУ № B5-1095.

¹⁸ Інв. опис знахідок ОАЕ 1938 р., арк. 15-16. Інв. № 1132, НМІУ № B5-1097.

¹⁹ Інв. № 1096, 1940 р. НМІУ № B7-484.

шарі, на глибині 2,3—3 м. Вона виготовлена з глини помаранчевого кольору (5 YR. 6/8) з домішками шамоту. У кв. 1—2, на глибині 2,92 м, у золисто-глинистому шарі також знайдена теракотова голова від статуетки римського воїна (Худяк 1940, с. 97—98, рис. 82)²⁰.

А. В. Бураков припускає місцеве виробництво цих теракот (Бураков 1988, с. 73), однак вони відомі і в інших містах Північно-Західного Причорномор'я (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 54, рис. 25: 1, 3; 74—75; Савельева, Савельев 2012, с. 42—47), де, судячи зі стилістичних особливостей, їх також могли виготовляти²¹. У зв'язку з цим викликає інтерес теракота з розкопок римської фортеці Картал, яку ідентифікують із зображенням римського воїна (Савельева 2018, с. 482, рис. 1). Однак стилістично вона відрізняється від запропонованої групи теракот, та, імовірно, подібна до нижньодунайських зразків. Значна кількість теракот воїнів з Ольвії та домішки місцевої глини на деяких фрагментах, підтверджують їх імовірне місцеве виробництво.

Ще одна статуетка, начебто римського воїна, походить із розкопок західного некрополя Херсонесу (з літ.: Дорошко 2019, с. 87). Теракота римського воїна відома також із розкопок Танаїсу (Цветаева 1979, с. 44). Загалом, місця знахідок теракотових воїнів маркують пункти дислокацій римських гарнізонів у Північному Причорномор'ї. Вони зображують або військовослужбовців допоміжних військ римської армії — *auxilia*, або, зважаючи на нестандартну форму їхніх щитів, — моряків Мезійського флоту (*milites classarii*).

Уособлення воїнів-шанувальників божества Мітри у коропластиці є унікальною тра-

дицією, що виникає в містах Північного Причорномор'я в результаті римської військової присутності. Ці теракоти з підвісними кінцівками могли слугувати вотивами в обрядових діях (див. напр.: Шевченко 2010, с. 100—101), пов'язаних із поширеним у цей час у солдатській спільноті культом Мітри (Русяева 1992, с. 154).

Отже, теракоти римського часу з розкопок ділянки Нижнє місто становлять значний інтерес, та безпосередньо пов'язані з розташуванням в Ольвії римської залози. Підтвердженням цьому слугують контекст їхнього виявлення та аналогії з розкопок римських фортець уздовж лімесу. Загалом їх можна датувати другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. — періодом стаціонарного розташування в Ольвії римських військ.

Абікулова, М. Й., Лопушинський, А. І., Сікоза, Д. М. 2015. *Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею: каталог*. Херсон: Айлант.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. 1935. *Ольвійська археологічна експедиція 1935 р. Опис знахідок Ольвійської археологічної експедиції 1935 р. від № 1-2757*. Ольвія. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 17, 1935/72.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. 1937. *Ольвійська археологічна експедиція 1937 р. Опис знахідок Ольвійської археологічної експедиції 1937 р. від № 1-2088*. Ольвія. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 7, 1937/90, 90 а.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. 1938. *Ольвійська археологічна експедиція 1938 р. Розкопи І та ІІГ. Інвентарний опис знахідок на окремих аркушах № 1-1994*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 17, 1938/132 а.

Блаватский, В. Д. 1951. *Харакс. Материалы и исследования по археологии СССР*, 19, с. 250-291.

Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Одесса: СМІЛ.

Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г., Новиченкова, М. В., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. 2015. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2015/9.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка.

Буйских, С. Б. 2006. *Фигурные сосуды дионисийского круга из Золотого Мыса. Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Труды Государственного исторического музея*, 159, с. 206-230.

Бураков, А. В. 1976. *Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Бураков, А. В. 1988. *Теракота воина з поселення Козирка. Археологія*, 63, с. 73-75.

Ветштейн, Р. И. 1957. *Раскопки на римской цитадели Ольвии. Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*, 7, с. 78-80.

Ветштейн, Р. И. 1967. *Раскопки в центре римской цитадели Ольвии в 1956—1966 гг. Археологические исследования на Украине*, 1, с. 134-137.

Ветштейн, Р. И. 1972. *Раскопки римской цитадели в Ольвии в 1969 р. Археологічні дослідження на Україні*, 4, с. 171-174.

²⁰ Цей фрагмент отримав хибну інтерпретацію. Безумовно, це голова від теракоти римського воїна (напр.: Савельева, Савельев 2012, с. 45, рис. 3: 1).

²¹ Ноги з отворами для підвішування до тулуба теракот, подібні до аналогічних від статуеток римських воїнів, відомі в колекціях з розкопок Дуросторуму (Băltăc, Ştrăbulescu 2017, pl. X: 72, 79) та Ромули (Bondoc 2005, S. 84, no. 70; 2005 a, p. 29, no. 20), звідки походять теракотові орли та фігурні посудини у вигляді голови негра (Bondoc 2005, S. 64—65, no. 52), на кшталт тих, які відомі з розкопок римських казарм у Нижньому місті (Худяк 1940, с. 95—96, рис. 76), ділянки Р-25 (Крапивина, Буйских 2008, с. 75, табл. 375, № 1743), північної оборонної стіни римської цитаделі Ольвії (Журавлев, Хмелевский 2018, с. 198—214) та Козирського городища (Бураков 1976, с. 106—107, рис. 38). Фігурні посудини у вигляді Діоніса та голови коня відомі з розкопок преторію в Ольвії (Ветштейн 1966, с. 12—13; 1967, с. 137; 1972, с. 174; Крапивина 2014, рис. 146, 147) та городища Золотий Мис (Буйских 2006, с. 206—230).

- Дорошко, В. В. 2019. *Военная политика Рима в Северо-Западном Причерноморье и Юго-Западной Таврике в I—середине III в. н. э.* Диссертация к. и. н. Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова.
- Журавлев, Д. В., Хмелевский, Д. Н. 2018. Фигурный сосуд в форме головы африканца из Ольвии. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 198-214.
- Зограф, А. Н. 1940. Монеты из раскопок Ольвии в 1935—1936 гг. *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УРСР, с. 211-258.
- Иванчик, А. И. 2013. Новые данные о римском военном присутствии на Боспоре. *Вестник древней истории*, 1, с. 59-77.
- Козленко, Р. О. 2015. Терракота римського воїна з території хори Ольвії. *Eminak*, 3 (11), с. 35-38.
- Козленко, Р. О. 2018. Фрагменти терракот римських воїнів з Ольвії. *Eminak*, 1 (25), Forum Olbicum II. Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), с. 96.
- Козленко, Р. А. 2019. Терракотовые статуэтки воинов, клеймо С • PINN / EROTIS, железные изделия с участка Т-4. В: Буйских, А. В., Форнасье, Й., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2018 г.* Науковий архів ІА НАНУ, с. 46-47.
- Козленко, Р. О. 2020. *Римська військова присутність в Ольвії (I—III ст. н. е.)*. Автореферат дис. канд. іст. наук. Київ: ІА НАНУ.
- Колесниченко, А. Н. 2017. Бронзовая статуэтка орла из раскопок на о. Березань в 1902 году. *Записки відділу нумізматики і торевастики Одеського археологічного музею*, 3, с. 166-171.
- Колобов, А. В. 2004. Статуэтка бронзовой птицы из коллекции Музея истории Пермского Университета: деталь римского воинского снаряжения? *Новый Гиперборей: межвуз. сб. науч. тр.* Пермь, с. 18-22.
- Крапівіна, В. В. 2014. *Ольвія Понтіїська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: О. Філюк.
- Крапівіна, В. В., Буйских, А. В., Крутилов, В. В. 2005. *Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 2004 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф.е. 2004/168.
- Крапівіна, В. В., Буйских, А. В. 2008. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2008 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф.е. 2008/97.
- Леви, Е. А. 1970. Терракоты из Ольвии. Терракоты Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*, 37, с. 33-56.
- Новиченкова, Н. Г. 1998. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 51-56.
- Новиченкова, М. В., Буйських, А. В. 2019. Аквіли з Ольвії. В: Чабай, В. П. (ред.). *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ, с. 351-359.
- Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Савельева, Е. С. 2018. Терракотовая статуэтка римского воина из Картала. *Стародавнє Причорномор'я*, 12, с. 481-484.
- Савельева, К. С., Савельев, О. К. 2012. Терракотові статуэтки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 42-47.
- Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг. *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УРСР, с. 9-84.
- Трейстер, М. Ю. 1993. Римляне в Пантикапее. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-74.
- Трейстер, М. Ю. 1998. К находке бронзовых и серебряных статуэток в святилище у перевала Гурзуфское седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 68-80.
- Худяк, М. М. 1936. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1936 р.* НГ. Кв. 13 в у 14 в. *Щоденник розкопів*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф.е. 1936/17, № 82.
- Худяк, М. М. 1937. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1937 р.* Раскоп НГ. Кв. 13 и 14, 23 и 24. *Щоденник розкопів № 1*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф.е. 1937/17, № 108.
- Худяк, М. М. 1938. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1938 р.* Раскоп НГ. Кв. 33 и 34, 32С, 42С, 43 и 44. *Щоденник розкопів № 2*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф.е. /17, № 127.
- Худяк, М. М. 1940. Терракоты. *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УРСР, с. 85-103.
- Цветаева, Г. А. 1979. *Боспор и Рим*. Москва: Наука.
- Шевченко, Т. М. 2010. Підвісні терракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 94-104.
- Шевченко Т. М. 2020. Каталог терракот, знайдених у 2018 і 2019 рр. на ділянці Т-4 в Ольвії. В: Буйских, А. В., Форнасье, Й., Шейко, И. Н., Козленко, Р. А., Чечулина, И. А. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2019 г.* Науковий архів ІА НАНУ, с. 28-46.
- Băltăc, A., Ştrăbulescu, C. 2017. Teracote din Aşezarea Civilă Romană de la Ostrov (Durostorum), Judeţul Constanţa (III). *Cercetări Arheologice*, XXIV, pp. 151-186.
- Bondoc, D. 2005. *Tipare şi Figurine Ceramice Romane. Muzeul Romana Ţiului Caracal (Figurine Ceramice Romane de la Romula)*. Craiova: Editura Sitech.
- Bondoc, D. 2005 a. *Figurine Ceramice Romane. Muzeul Olteniei Craiova*. Craiova: Editura Sitech.
- Campbell, D. 2009. Eagles, Flags and Little Boars. The Cult of the Standarts in the Roman Army. *Ancient Warfare Magazine* III, 6, p. 34-39.
- Coulston, J. C. N. 2014. Monumentalizing Military Service: Soldiers in Romano-British Sculpture. In: Collins, R., McIntosh, F. (eds.). *Life in the Limes: Studies of the People and Objects of the Roman Frontiers*. Oxford: Oxbow Books, p. 65-78.
- Durham, E. 2013. Symbols of Power: The Silchester Bronze Eagle and Eagles in Roman Britain. *The Archaeological Journal*, 170, p. 78-105.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gudea, N. 1989. Porolissvm. Un complex archeologic dacoroman de la marginea de nord a Imperiului roman. I. *Acta Museum Porolissensis*, XIII. Zalău.
- Guldager Bilde, P. 2010. Terracotas. In: Lejpuskaja, N. A., Guldager Bilde, P., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryžickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Vol. 1: Text. Aarhus: Aarhus University Press, p. 439-463.
- Neal, D. S. 1989. The Stanwick Villa, Northants: An Interim Report on the Excavations of 1984-88. *Britannia*, XX, p. 149-168.
- Popilian, G. 1997. Les centres de production ceramique d'Oltenie. In: Teodor, S., et al (ed.). *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mesie inferieure*. Timișoara: Tipografia Universităţii din Timișoara, pp. 7-20.
- Popilian, G., Bondoc, D. 2016. A Ceramic Mould from Romula. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (eds.). *Moesica et Christiana: Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*. Brăila, 2016, p. 367-378.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos: Preliminary*

Report of the Ninth Season of Work, 1935-1936. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum. New Haven.

Sheiko, I. M., Puklina, O. O. 2019. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine. *Археологія*, 2, с. 74-94.

Tudor, D., Popilian, G., Bondoc, D., Gudea, N. 2011. *Castrul Roman de la Slăveni*. Cluj-Napoca: Mega.

Vladkova, P. 2009. About the Roman Standarts and Standart Bearers (According to Date from the Province Moesia Inferior). In: Vladimirova-Aladhova, D. (ed.). *Gedenkschrift für Velizar Velkov*. Sofia, s. 334-339.

Надійшла 01.11.2020

*P. A. Kozlenko*¹, *O. A. Puklina*²

¹ Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии Нижнего Побужья НИАЗ «Ольвия» НАН Украины, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

² Заместитель главного хранителя Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7110-1795, o_puklina@ukr.net

ТЕРРАКОТЫ РИМСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ НИЖНЕГО ГОРОДА ОЛЬВИИ В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В научный оборот вводятся глиняные статуэтки орлов и фрагменты терракот римских воинов, которые были найдены при раскопках Нижнего города Ольвии в 1930—1940 гг., и хранятся в Национальном музее истории Украины. Иконография орлов схожа с терракотовой статуэткой орла, обнаруженного в здании претория в Верхнем городе Ольвии. Серия помещений, в которых были найдены статуэтки орлов, относится к римским гарнизонным сооружениям, которые располагались в припортовой части города. Терракотовые фигурки орлов могли храниться в казармах и военных святилищах, олицетворяя римские военные знамена, или же рассматривались как объекты, связанные с почитанием Юпитера. Аналогии этим изделиям известны из римских крепостей на Дунае и в провинции Дакия. Фрагмент терракоты со щитом происходит от статуэтки римского воина с подвесными конечностями, серия которых обнаружена на данном участке. Воин изображен в римском офицерском плаще (*sagum*). Это указывает на его более высокий ранг, в отличие от солдат, одетых в туники. Левой рукой он держит щит (*clipeus*), на котором изображено божество в доспехах, над головой у которого расположены лучи. Терракоты изображают воинов, вооруженных гладиусом, и подпоясанных римским военным поясом (*cingulum militare*). Они изображают или военнослужащих вспомогательных войск римской армии — *auxilia*, или, учитывая нестандартную форму их щитов, — моряков Мезийского флота (*milites classarii*), подразделения которых дислоцировались в Ольвии, о чем известно благодаря эпиграфическим данным. Места их находок в Северном Причерноморье маркируют пункты дислокаций римских войск. Эти терракоты могли служить вотивами в обрядовых действиях, связанных с культом Митры, который появляется в Ольвии в результате пребывания в городе во второй половине II — первой половине III вв. н. э. римского гарнизона.

К л ю ч е в ы е с л о в а: терракота, орлы, римский воин, римский гарнизон, Ольвия, Нижний город.

*Roman O. Kozlenko*¹, *Olha O. Puklina*²

¹ PhD in History, Junior Research Fellow of the Lower Buh region Archaeology Department of the National Historical-Archaeological reserve «Olbia» of NAS of Ukraine, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

² Deputy Chief Collections Curator in the National Museum of the History of Ukraine, ORCID 0000-0002-7110-1795, o_puklina@ukr.net

ROMAN TERRACOTTAS FROM THE LOWER CITY OF OLBIA FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE

The article introduces clay figurines of eagles and terracotta of a Roman soldier, which were found during excavations at the Lower City of Olbia in the 1930—1940-ies, and are kept in the National Museum of the History of Ukraine. The iconography of the eagles is similar to the terracotta statuette of an eagle found in the praetorium building in the Upper City of Olbia. The series of rooms, in which the eagle figurines were found, belong to the Roman garrison structures, which were located in the port area of the city. Terracotta eagle figurines could be used in military sanctuaries, and imitate Roman military standards, or be associated with the worship of Jupiter. Analogies to these products are known from the Roman fortresses on the Danube and in Dacia province. The fragment of terracotta with a shield was a part of a Roman soldier figurine with hanging limbs. The warrior was depicted wearing a Roman military cloak (*sagum*). This indicates his higher rank, in contrast to the soldiers dressed in tunics. In his left hand he holds a shield (*clipeus*), which depicts a deity in armor, with rays above his head. The terracotta depicts warriors armed with gladius, and belted with a Roman military belt (*cingulum militare*). They depict the servicemen of the auxiliary troops of the Roman army — *auxilia*, or, given the non-standard shape of their shields, the sailors of the Moesian fleet (*milites classarii*), whose units were stationed in Olbia, as is known from the epigraphic finds. The places of their finds mark the points of deployment of the Roman troops in the Northern Black Sea region. These terracottas could serve as votives in ritual rites associated with the cult of Mithras, which appears in Olbia as a result of the Roman garrison deployment in the city during the second half of the 2nd — first half of the 3rd c. AD.

К е y w o r d s: terracotta, eagles, Roman soldier, Roman garrison, Olbia, Lower City.

References

- Abikulova, M. Yi., Lopushynskiy, A. I., Sikoza, D. M. 2015. *Antychna kolektsiia Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu: katalog*. Kherson: Ailant.
- Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii. 1935. *Olviiska arkheolohichna ekspedyttsiia 1935 r. Opys znakhidok Olviiskoi arkheolohichnoi ekspedyttsii 1935 r. vid No. 1-2757*. Olviia. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 17, 1935/72.
- Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii. 1937. *Olviiska arkheolohichna ekspedyttsiia 1937 r. Opys znakhidok Olviiskoi arkheolohichnoi ekspedyttsii 1937 r. vid No. 1-2088*. Olviia. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 7, 1937/90, 90 a.
- Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii. 1938. *Olviiska arkheolohichna ekspedyttsiia 1938 r. Rozkopy I ta NH. Inventarnyi opys znakhidok na okremykh arkushakh No. 1-1994*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 17, 1938/132 a.
- Blavatskii, V. D. 1951. Kharaks. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 19, p. 250-291.
- Bruiaiko, I. V., Dzigovskii, A. N., Sekerskaia, N. M. 2008. *Nikonii rimskoi epokhi*. Odessa: SMIL.
- Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, A. G., Novichenkova, M. V., Sheiko, I. N., Chechulina, I. A. 2015. *Otchet o robotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2014 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f. e. 2015/9.
- Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Buiskikh, S. B. 2006. Figurnye sosudy dionisiiskogo kruga iz Zolotogo Mysa. Severnoe Prichernomore v epokhu antichnosti i srednevekovia. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*, 159, p. 206-230.
- Burakov, A. V. 1976. *Kozyrskoe gorodishche rubezha i pervykh stoletii nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Burakov, A. V. 1988. Terakota voina z poselennia Kozyrka. *Arheologia*, 63, p. 73-75.
- Vetshtein, R. I. 1957. Raskopki na rimskoi tsitadeli Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii Akademii nauk SSSR*, 7, p. 78-80.
- Vetshtein, R. I. 1967. Raskopki v tsentre rimskoi tsitadeli Olvii v 1956-1966 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine*, 1, p. 134-137.
- Vetshtein, R. Y. 1972. Rozkopy rymskoi tsytadeli v Olvii v 1969 r. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini*, 4, p. 171-174.
- Doroshko, V. V. 2019. *Voennaia politika Rima v Severo-Zapadnom Prichernomore i Iugo-Zapadnoi Tavrike v I - seredine III v. n. e.* Dissertatsiia k. i. n. Moskovskii Gosudarstvennyi universitet im. M. V. Lomonosova.
- Zhuravlev, D. V., Khmelevskii, D. N. 2018. Figurnyi sosud v forme golovy afrikantsa iz Olvii. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3, s. 198-214.
- Zograf, A. N. 1940. Monety iz raskopok Olvii v 1935-1936 gg. *Olviia*. T. 1. Kyiv: AN URSSR, p. 211-258.
- Ivanchik, A. I. 2013. Novye dannye o rimskom voennom prisutstvii na Bospore. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 59-77.
- Kozlenko, R. O. 2015. Terakota rymskoho voina z terytorii khory Olvii. *Eminak*, 3 (11), p. 35-38.
- Kozlenko, R. O. 2018. Frahmenty terakot rymskykh voinov z Olvii. *Eminak*, 1 (25), Forum Olbicum II. Pam'iaty V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii), p. 96.
- Kozlenko, R. A. 2019. Terrakotove statuetki voinov, kleimo C • PINN / EROTIS, jeleznye izdeliya s uchastka T-4. In: Buiskikh, A. V., Fornasier, J., Sheiko, I. N., Chechulina, I. A. (eds.) *Otchet o raskopkakh na uchastke T-4 v Olvii v 2018 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, p. 46-47.
- Kozlenko, R. O. 2020. *Rymska viiskova prysutnist v Olvii (I-III st. n. e.)*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: IA NANU.
- Kolesnichenko, A. N. 2017. Bronzovaia statuetka orla iz raskopok na o. Berezan v 1902 godu. *Zapysky viddilnu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnogo muzeiu*, 3, p. 166-171.
- Kolobov, A. B. 2004. Statuetka bronzovoi ptitsy iz kolleksi Muzeia istorii Permskogo Universiteta: detal rimskoho voynskogo snariazheniia? *Novyi Giperborei: mezhvuz. sb. nauch. tr.* Perm, s 8-22.
- Krapivina, V. V. 2014. *Olviya Pontyis'ka. Greko-rymskii ta pizdnioantichnyi periody*. Kyiv: O. Filyk.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V., Krutilov, V. V. 2005. *Otchet o raskopkakh na uchastke R-25 v Olvii v 2004 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f. e. 2004/168.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V. 2008. *Otchet o robotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2008 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f. e. 2008/97.
- Levi, E. A. 1970. Terrakoty iz Olvii. Terrakoty Severnogo Prichernomia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, 37, p. 33-56.
- Novichenkova, N. G. 1998. Rimskoe voennoe snariazhenie iz sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 51-56.
- Novichenkova, M. V., Buiskikh, A. V. 2019. Akvily z Olvii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskiiy arheologichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv, p. 351-359.
- Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kulty antichnoi Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Saveleva, E. S. 2018. Terrakotovaia statuetka rimskoho voina iz Kartala. *Starodavnie Prychornomia*, 12, p. 481-484.
- Savelieva, K. S., Saveliev, O. K. 2012. Terakotovi statuetky rymskykh voinov z Pivnichno-Zakhidnogo Prychornomor'ia. *Arheologia*, 1, p. 42-47.
- Slavin, L. M. 1940. *Otchet o raskopkakh Olvii v 1935-1936 gg. Olviia*. T. 1. Kyiv: AN URSSR, p. 9-84.
- Treister, M. Yu. 1993. Rimliane v Pantikapee. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 50-74.
- Treister, M. Yu. 1998. K nakhodke bronzovykh i serebrianykh statuetok u sviatilishche u perevala Gurzufskoe sedlo. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 68-80.
- Khudiak, M. M. 1936. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii 1936 r. NH. Kv. 13 v y 14 v. Shchodennyk rozkopiv*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f.e. 1936/17, No. 82.
- Khudiak, M. M. 1937. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii 1937 r. Raskop NH. Kv. 13 y 14, 23 y 24. Shchodennyk rozkopiv No. 1*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f.e. 1937/17, No. 108.

- Khudiak, M. M. 1938. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii 1938 r. Raskop NH. Kv. 33 y 34, 32C, 42C, 43 y 44. Shchodennyk rozkopiv No. 2.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f 64, f.e. /17, No. 127.
- Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. *Olvii*. T. 1. Kyiv: AN URSSR, p. 85-103.
- Tsvetaeva, G. A. 1979. *Bospor i Rim*. Moskva: Nauka.
- Shevchenko, T. M. 2010. Pidvisni terakoty z Olvii ta yikh vykorystannia v kultovii praktytsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, p. 94-104.
- Shevchenko, T. M. 2020. Katalog terrakot, znaidenyh u 2018 i 2019 rr. na dilyanci T-4 v Olvii. In: Buisikh, A. V., Fornasier, J., Sheiko, I. N., Kozlenko, R. A., Chechylina, I. A. (eds.) *Otchet o raskopkah na uchastke T-4 v Olvii v 2019 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, p. 28-46.
- Băltăc, A., Ștribulescu, C. 2017. Teracote din Așezarea Civilă Romană de la Ostrov (Durostorum), Județul Constanța (III). *Cercetări Arheologice*, XXIV, p. 151-186.
- Bondoc, D. 2005. *Tipare și Figurine Ceramice Romane. Muzeul Romana Țiului Caracal (Figurine Ceramice Romane de la Romula)*. Craiova: Editura Sitech.
- Bondoc, D. 2005 a. *Figurine Ceramice Romane. Muzeul Olteniei Craiova*. Craiova: Editura Sitech.
- Campbell, D. 2009. Eagles, Flags and Little Boars. The Cult of the Standarts in the Roman Army. *Ancient Warfare Magazine* III, 6, p. 34-39.
- Coulston, J. C. N. 2014. Monumentalizing Military Service: Soldiers in Romano-British Sculpture. In: Collins, R., McIntosh, F. (eds.). *Life in the Limes: Studies of the people and objects of the Roman frontiers*. Oxford: Oxbow Books, p. 65-78.
- Durham, E. 2013. Symbols of Power: The Silchester Bronze Eagle and Eagles in Roman Britain. *The Archaeological Journal*, 170, p. 78-105.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gudea, N. 1989. Porolissvm. Un complex archeologic daco-roman de la marginea de nord a Imperiului roman. I. *Acta Museum Porolissensis*, XIII. Zalru.
- Guldager Bilde, P. 2010. Terracotas. In: Lejpunskaia, N. A., Guldager Bilde, P., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryžickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Vol. 1: Text. Aarhus: Aarhus University Press, p. 439-463.
- Neal, D. S. 1989. The Stanwick Villa, Northants: An Interim Report on the Excavations of 1984-88. *Britannia*, XX, p. 149-168.
- Popilian, G. 1997. Les centres de production ceramique d'Oltenie. In: Teodor, S., et al (ed.). *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mesie inferieure*. Timișoara: Tipografia Universității din Timișoara, p. 7-20.
- Popilian, G., Bondoc, D. 2016. A Ceramic Mould from Romula. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (eds.). *Moesica et Christiana: Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*. Brăila, 2016, p. 367-378.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report of the Ninth Season of Work, 1935-1936. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum*. New Haven.
- Sheiko, I. M., Puklina, O. O. 2019. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine. *Arheologia*, 2, p. 74-94.
- Tudor, D., Popilian, G., Bondoc, D., Gudea, N. 2011. *Castrul Roman de la Slăveni*. Cluj-Napoca: Mega.
- Vladkova, P. 2009. About the Roman Standarts and Standart Bearers (According to Date from the Province Moesia Inferior). In: Vladimirova-Aladhova, D. (ed.). *Gedenkschrift für Velizar Velkov*. Sofia, p. 334-339.